

“QORQUD ATA” ƏFSANƏLƏRİ VƏ “KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN QARAQALPAQ MİLLİ DÜŞÜNCƏSİNƏ, EPOSUNA VƏ YAZILI ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

Xülasə

Məqalədə qaraqalpaq folklorşünasları, eposşünasları və ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatlarına əsaslanaraq biz “Qorqud ata” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının qaraqalpaq milli düşüncəsinə, epos yaradıcılığına və yazılı ədəbiyyatına etdiyi təsirləri öyrənirik. Bu məqsədlə məqalədə tanınmış qaraqalpaq alimləri P.Palmbetovun, K.Aimbetovun, K.Maksetovun, S.Bahadırovanın, A.Paxratdinovun, A.Kərimovun, K.Mambetovun, K.Allambergenovun, V.Jir-munskinin və digərlərinin tədqiqat işlərinə nəzər salmaqla problemin işıqlandırılmasına çalışmışıq. Adlarını çəkdiyimiz eposşünasların əsərlərində “Qorqud ata”, “Kitabi-Dədə Qorqud” nümunələri qaraqalpaq folkloru “Koblan”, “Yedige” və digər dastanlarla müqayisə edilərkən təhlil obyektini kimi götürdüyümüz mövzu hərtərəfli faktik material üzərində nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: “Qorqud ata”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, milli düşüncə, qaraqalpaq, dastanlar, yazılı ədəbiyyat

Giriş. Xalq dastanlarının bədii müəllifi ədəbiyyata təsiri məsələsi indiyə qədər müxtəlif örnəklər əsasında öyrənilmişdir. “Qorqud ata” əfsanələri və “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyata təsirindən bəhs edərkən, həm də bu möhtəşəm abidənin qaraqalpaq folkloruna, o cümlədən qaraqalpaq eposuna təsirindən danışmaq da zəruridir.

Qeyd edək ki, 1997-ci ildə qaraqalpaq alimi Kamalbay Sarsenbəyoviç Palmbetov “Dədə Qorqud” kitabı və qaraqalpaq folkloru (qaraqalpaq eposunun materialları əsasında) adlı namizədlik dissertasiyasında onların qarşılıqlı münasibətlərini dərinlən açmağa müvəffəq olmuşdur [1]. Onu da bildirmək zəruridir ki, qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinə kompleks şəkildə müraciət edilməyə də, XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən “Qorqud ata” (“Dədə Qorqud”) əfsanələrinin öyrənilməsinə bir sıra cəhdlər edilmişdir. Lakin belə əlaqələrin nəzərdən keçirilməsi bəzilərinə narahət etmişdir. Belə ki, hələ 1952-ci ildə bu əfsanələrin Qaraqalpaqstanda yayılmağa başladığı vaxtdan K.Muradov və N.Narınov kimi müəlliflər heç bir fakt və sübuta söykənmədən müxtəlif qəzet səhifələrində, mətbuat orqanla-

rında bu nəşrlərlə bağlı tənqidi məqalələr dərc etdirməklə əfsanələrin bədii-tarixi məziyyətlərini heçə endirməyə çalışmışdılar. Belə hucumlarla baxmayaraq, prof. K.Ayimbetovun “Xalq müdrikliliyi”, “Qaraqalpaq folkloru”, K.Maksetovun “Qaraqalpaq cəhrəmanlıq eposunun poetikası”, K.Mambetovun “Qədim qaraqalpaq ədəbiyyatı”, A.Paxratdinovun universitet tələbələri üçün həmmüəlliflərlə birlikdə hazırladığı “Qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixi” dərsliyində Dədə Qorqudun türk xalq təfəkkürü və bədii sisteminə ümumi əcdad olub müdrik şair və ozanlığı ilə bağlı nəzərəcərpacaq portret yazılar ortaya qoymuşlar. Əgər prof. K.Maksetovun “Kitabi-Dədə Qorqud” və folklor nümunələrində ənənəvi münasibətlərin izahına yer verilsə, filologiya elmləri namizədi A.Kərimov və J.Xoşniyazovun araşdırmalarında “Kiabi-Dədə Qorqud” eposunun yazılı bir nümunə olaraq qaraqalpaq dastanları ilə əlaqələri lakonik şəkildə nəzərdən keçirilir. Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında “Kitabi-Dədə Qorqud” nəğmələri K.Ubaydullayev, B.İsmayılov, S.Əhmədov tərəfindən “Qaraqalpaq ədəbiyyatı” [2], K.Maksetov, A.Teçimuratov tərəfindən hazırlanmış “Qaraqalpaq folkloru” kitabında [3], A.Kərimo-

* Folklor İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.

vun "Ədəbiyyatımızın geypara məsələləri" [4, s.27-35], prof. K.Məmbetovun "Qədim qaraqalpaq ədəbiyyatı" [5], J.Xoşniyazovun "Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanı" [6] kitablarında "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı 12 boyun qısa məzmunu verilməklə, oradakı süjetlərin qaraqalpaq epusunun süjetləri ilə analogiya təşkil etdiyini qeyd etsə də, onlar elmi-nəzəri və müqayisəli-tipoloji kontekstdə təhlillərə cəlb edilməmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarını filologiya elmləri doktoru Sarıgül Bahadırova əsə bir qədər fərqli yönündə nəzərdən keçirmişdir. Onun 1992-ci ildə nəşr etdiyi "Kitabi-Dədəm Qorqud", "Koblan", "Yedige" və müasir ədəbiyyatla bağlı düşüncələr" adlı tədqiqat işində "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü "Bamsı Beyrək, Bayburabay oğlu" adlı boyunun məzmununun "Alpamis" epusunun məzmununa uyğun olduğunu, onlar arasında süjet epizodlarının oxşarlığı, obrazların müqayisəli-tipoloji aspektdə elmi təhlili verilmişdir [7].

K.Allenbergrenov "Yedige" epusu ilə bağlı çap etdiyi monoqrafik araşdırmasında "Kitabi-Dədə Qorqud"la "Yedige"nin süjet, obraz və bədii əlaqələrini sübut etməyə çalışmışdır. K.Allenbergrenovun fikrincə, möhz "Kitabi-Dədə Qorqud" boyuları "Yedige" epusunun ideya mənbəyi kimi xidmət etmiş və bu ideya digər qaraqalpaq dastanlarının da əsasını təşkil etmişdir. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, "Qorqud Ata" əfsanələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları nəinki şifahi, həm də yazılı abidə olduğundan, onun boyuları qaraqalpaq epusunun təşəkkülünə və inkişafına nəzərəqarapacaq təsir göstərmişdir.

K.Allenbergrenovun "Qorqud ata kitabı" məqaləsində "Қарақалпақстан мугаллими" jurnalında [8, s.39-48], "Qaraqalpaq xalq dastanı Yedige" [9, s.23-38] və digər dastanların bədii-ifadə vasitələrinin öyrənilməsinə diqqət mərkəzinə qoymuşdur. Qaraqalpaq alimləri doğru hesab edirlər ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" sərlöv-həsindən ortaya çıxan qənaətə görə, "oğuz qəbiləsinin dilində adı VI-VIII əsrlərin tarixi abidələrində keçməklə, onlar türk xaqanlığı yaradaraq" Cənubi Altayda və şimal-qərbi Monqolustanda yaşamışlar. IX-X əsrlərdə oğuzlar artıq Orta Asiya və Sirdəryanın aşağı hissələrində,

Aral dənizi ətrafında yerləşmişdilər [10]. Buna görə də qaraqalpaqların epası yaradıcılığına "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının motiv, süjet, ideya, obrazlar, məzmun və digər baxımdan təsiri məntiqə uyğundur. Eyni zamanda X əsrdən başlayaraq, oğuzların böyük bir hissəsi Emba və Yaik çaylarını keçərək Azərbaycan və Anadoluda yerləşmişdilər. Həmin dövrlərdə qıpçaqlar və onlarla birləşmiş digər qəbilələr oğuzları Sirdəryadan Amudəryaya tərəf sıxışdırıldığından, onlar Xəzər dənizi ətrafında və Türkmənistan ərazilərində məskunlaşmışlar. Buna görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının türkmanlar arasında da populyarlığı başa düşülməlidir.

K.Palmbetov problemi dərindən və əsaslı öyrənmək məqsədi ilə qorqudşünaslığa öz layiqli töhfələrini vermiş alimlərin V.Bartoldun, X.Koroğluunun, A.Şerbakin, M.Təhməsinin, Ə.Dəmirçizadənin, H.Araslının, K.Inostranşevin, A.Samoyloviçin, A.Marqulanın, N.Rəhmanovun, T.Mirzəyevin, A.Konratbayevin və digərlərinin məqalə və monoqrafik araşdırmalarından yararlanaraq əsərin ədəbi-bədii, tarixi-etnoqrafik və folklor-epik xüsusiyyətlərini yazılı abidə kontekstində hərtərəfli elmi tədqiqatla və təhlillərə cəlb etmişdir.

K.Palmbetov adımı çəkdiyimiz dissertasiyasında "Kitabi-Dədə Qorqud" boyuları ilə qaraqalpaq xalq epusu arasındakı analogi süjet strukturu və obrazların yapılməsında müqayisəli-tipoloji aspekt, müqəddəs abidənin məzmunu və obrazları ilə qaraqalpaq epusunun süjetinin formalaşmasında "Kitabi-Dədə Qorqud" süjetinin arxaik xarakteri arasında bağlılıq, bu yazılı mənbənin proza və nəzm mətnləri ilə qaraqalpaq xalq epusu arasındakı səsləşmələrin uyğunluğunu və oxşarlığını bədii-ifadə vasitələrinin təbii kontekstində əsaslandırmağa müvəffəq olmuşdur. Maraqlıdır ki, Dədə Qorqud boyuları ilə qaraqalpaq xalq epusu arasındakı uyğunluqlar "Alpamis", "Maspatşa", "Yusif və Əhməd" dastanlarının materiallarına söykənilərək daha dərindən təhlil edilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" və qaraqalpaq epusu arasındakı hadisələrdəki süjet situasiyalarının inkişafında qohum, yaxın məqamlar dərindən araşdırılır. Müəllif haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"

dastanlarının yazılı nümunələri qaraqalpaq epusunun ideya mənbəyi kimi xidmət etmişdir [1, s.29-32]. Dissertasiya müəllifi qədim dövrlərdə yaranmış yazılı abidələrin və xalq dastanlarının türk etnik və dil birliyinin nümayəndələrinin keçmiş həyatını, tarixini, adət və ənənələrini daha dərindən əks etdirməklə yanaşı, həm də qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixinin folklorla qarışıqlıq kontekstində nəzərdən keçirilməsinə imkan verdiyini söyləmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" epusunda biz bədii yazılı irsin və epoların süjetində qədim köçərlərin adət-ənənələrini, dil xüsusiyyətlərini, qəhrəmanların istək və arzularını, bətlərin cəsur-luğu və s. görə bilirik. Bunu Buğacın, Basatın və digərlərinin ümüsalında daha görümlü illüstrasiya etmək mümkündür.

K.Palmbetovun adını çəkdiyimiz dissertasiyasının avtoreferatının konkret nümunələrinə söykənilərək "Kitabi-Dədə Qorqud"la qaraqalpaq epusu arasındakı sıx əlaqələrin mövcudluğunu göstərilir. Belə ki, Bamsı Beyrəklə Banuçiçəyin görüş detalları "Qırx qız" epusunun süjetindəki Xarəzmdən olan bətlə Arslanla Gülayimin görüş səhnəsi üst-üstə düşür. Yeri gəlmişkən söyləyək ki, ədəbiyyatşünas S. Bahadırova da analoji səhnədə xeyli uyğunluqlar tapmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" da Banuçiçəyin düzəndə alaçıq qurub hər bətləni yiyələnməklə bağlı məşq etdiyi səhna Gülayimin həyatı ilə üst-üstə düşüyünə işarə etməkdədir. Bu tipli detallar konkret olaraq qəhrəmanların etnik məşəyyətinin bir-biri ilə nə qədər yaxından bağlı olduğunu sübut etməkdədir.

Bələliklə, "Qorqud ata" əfsanələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi ilə qaraqalpaq epusu arasındakı münasibətləri nəzərdən keçirdikcə biz tərəddid etmədən inanırıq və belə bir qənaətə gəlirik ki, adlarını çəkdiyimiz bu qədim yazılı abidələr qaraqalpaq epusunun ("Alpamis", "Maspatşa", "Yusif və Əhməd" və s.) etnik kökünü təşkil etmişdir. Buna görə də birmənalı şəkildə təsdiqlənmək olar ki, qaraqalpaq bədii düşüncəsinin əsası lap qədim zamanlardan "Qorqud Ata" əfsanələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına bağlı olmuşdur.

Xalq bədii mədəniyyəti insanları nəinki öz milli, həm də ümumibəşəri mədəniyyəti ilə qovuşdurur. Onlardakı uyğun xüsusiyyətlər, müxtəlif xalqların bədii əsərlərində yer almış süjetlər və motivlər insanlarda sevgi, sadiqət, xeyirxahlıq və gözəllik aşılamaqla, həm də onların bədii zövqünə yeni çalarlar daxil edir. V.M.Jirmsunski qeyd etdiyi ki, "Alpamis" qazax, qaraqalpaq epusu kimi qazaxlarda, özbəklərdə və qaraqalpaqlarda vahid və qədim epik süjet olmaqla onların içində yaranmaqla, yaxud "Jolbay" ("Koblandı") "Koblandı-bətlər" olaraq qazaxlar, qaraqalpaqlar, noğaylar, başqırlar, tatarlar içində geniş yayılıb, qıpçaq bətlərinin (Noğay ittifaqı) kalmıqlarla mübarizəsinə həsr olunmuşdur [11, s.9-10].

Qeyd etdiklərimizdən də yaxşı görünür ki, "Qorqud Ata" əfsanələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" epusu əksər türklərin mühüm abidəsi olmaqla, türk xalqlarından hər birinin mədəni-mənəvi, ədəbi-bədii təfəkküründə yetərinca geniş yer almışdır.

"Qorqud Ata" əfsanələri və "Kitabi-Dədə Qorqud" epusu xronoloji baxımdan homcins olduğundan, bu dastan yeni tarixi epoxanın hadisələrini əks etdirmir. Bununla belə, "Qorqud ata" əfsanələri "Kitabi Dədə Qorqud" epusunun əsasını təşkil edərək onun ayrı-ayrı boylarının yaranmasına və inkişafına təsir etməklə yanaşı, həm də qaraqalpaq epusunun xeyli nümunələrini mövzu, süjet, motiv, obraz, xarakter, qəhrəman, baxımdan formalaşmasında iştirak etmişdir. V.M.Jirmsunski haqlı olaraq yazır ki, "Qorqud xalq rəvayətlərinin köməyi ilə yaradılmış birləşdirici obraz olmaqla, Orta Asiyada yaşayan köçəri xalqların patriarxal əsərdəki ümumiləşmiş yaddaqlan sosial tipidir. Qorqud obrazı üzərində V.Jirmsunskinin digər müşahidələri də bu epusun qaraqalpaqlar arasında geniş yayılmasına işarə edir. Onun qonaqlarına görə, Qorqud adı oğuzlarla qıpçaqlar bir yerdə yaşayıb aralarında çoxsaylı ümumiliklər olduğu dövrdə ortaya çıxmışdır. Elə bu baxımdan da qaraqalpaq tayfaları arasında bu epusun yayılması məntiqə müvafiqdir.

Nəticə. Qeyd olunanlar sübut edir ki, qaraqalpaq epusunun tədqiqatlarına görə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının bir sıra xüs-

susiyətlərindən lokal qaraqalpaq dastanlarında istifadə edilməsi bir sıra baxımdan maraqlı doğurur və onların bu sahədə apardıqları təhlillər nəinki qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığı və eposşü-

naslığı, həm də ümumilikdə türk xalqlarının keçmiş ədəbi-bədii tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli məsələdir.

ƏDƏBİYYAT

1. К.С.Палымбетов. "Книга Деда Коркута" и каракалпакский фольклор (на материале каракалпакских эпосов). Автор. дисс. канд. филол. наук. Нукус, 1997.
2. К.Убайдуллаев, Б.Исмаилов, С.Ахметов. Каракалпак эдебияты 8-класлар ушын. Нөкис, "Каракалпак мемлекет баспасы", 1952.
3. К.Максетов. Тежмуратов А. Каракалпак фольклоры. Нөкис, 1979.
4. А.Каримов. Эдебиятымызын гейпара меселлери. Нөкис, 1988.
5. К.Мамбетов. Древняя каракалпакская литература. Нукус, 1976.
6. Ж.Хошаниязов. Каракалпак кахраманлык дастаны "Алпамыс". Нөкис.
7. С.Бахадырова. "Книга моего Деда Коркута", "Коблан", "Едиге" и размышления о современной литературе. Нукус, 1992.
8. К.Алламбергенов. "Корьгыт ата китабы" // "Каракалпакстан мугаллими" журналы, 1994, № 2-4.
9. Каракалпак халык дастаны "Едиге". Нөкис, 1995.
10. Книга Деда Коркута – пр... www.voslit.info
11. В.М.Жирмунский. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. Москва, "Наука", 1960.

THE IMPACT OF THE LEGENDS "KORKUT ATA" AND "KITABI-DEDE KORKUT" ON KARAKALPAKS' NATIONAL THINKING, EPICS AND WRITTEN LITERATURE

Summary

Based on the research of Karakalpak folklorists, epicologists and literary scholars the article studies the influence of legends, the traditions of "Korkut ata" and "Kitabi-Dede Korkut" on Karakalpaks' national thinking, epic and written literature. To this end, we have made an object of close study of the work of such scientists as K.S.Palymbetov, K.Aimbetov, K.Maksetov, S.Bakhadyrov, A.Pakhratdinov, A.Karimov, K.Mambetov, K.Allambergenov, V.Zhirmunsky and many others. In their studies are explored such problems as certain points of the legend "Korkut ata", "Kitabi-Dede Korkut", Karakalpak folklore, epics "Koblan", "Edige" and others, where the factual material is laid down for a detailed study of this topics.

Key words: "Korkut ata", "Kitabi-Dede Korkut", national thinking, Karakalpaks, epics, written literature

ВОЗДЕЙСТВИЕ ЛЕГЕНД "КОРКУТ АТА" И "КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУТ" НА НАЦИОНАЛЬНОЕ МЫШЛЕНИЕ КАРАКАЛПАКОВ, ЭПОС И ПИСЬМЕННУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Резюме

Опираясь на изыскания каракалпакских фольклористов, эпосоведов и литературоведов, в статье изучается влияние легенд, переданий "Коркут ата" и "Китаби-Деде Коркут" на каракалпакское национальное мышление, эпос и письменную литературу. С этой целью сделаны объектом пристального изучения работы таких ученых, как К.С.Палымбетов, К.Аимбетов, К.Максетов, С.Бахадырова, А.Пахратдинов, А.Каримов, К.Мамбетов, К.Алламбергенов, В.Жирмунский и мн. др. В их исследованиях детальному анализу подвергаются такие проблемы, как определенные моменты легенд "Коркут ата", "Книга-Деда Коркута", каракалпакского фольклора, дастаны "Коблан", "Едиге" и др., где заложен фактический материал относительно детального изучения данной темы.

Ключевые слова: "Коркут ата", "Китаби-Деде Коркут", национальное мышление, каракалпакский дастаны, письменная литература